

ROBERT SKOBELSKI

Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego

ORCID: 0000-0001-7034-611X

WBREW WŁADZOM. KWESTIA OPIEKI DUSZ- PASTERSKIEJ NAD POLAKAMI PRACUJĄCYMI W NIEMIECKIEJ REPUBLICE DEMOKRATYCZNEJ DO KOŃCA LAT SIEDEMDZIESIĄTYCH W ŚWIELE DOKUMENTÓW MSW*

AGAINST THE AUTHORITIES: THE ISSUE OF PASTORAL CARE
FOR POLES WORKING IN THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC
UNTIL THE END OF THE 1970S IN MINISTRY OF INTERNAL
AFFAIRS DOCUMENTS

Streszczenie: Kwestia opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi w NRD stanowi fragment relacji między Kościołem katolickim a państwem komunistycznym, nieustannie dążącym do zmniejszania wpływu religii na społeczeństwo. Kiedy w połowie lat sześćdziesiątych za zachodnią granicą zaczęto masowo zatrudniać obywateli PRL, polskie duchowieństwo rozpoczęło starania o umożliwienie im uczestnictwa w praktykach religijnych, nawiązując w tym celu szeroką kooperację z Kościołem katolickim we wschodnich Niemczech. O skuteczności tych zabiegów świadczy to, że w połowie lat siedemdziesiątych, mimo przeciwdziałania ze strony władz, większość Polaków przebywających za Odrą i Nysą Łużycką była otoczona opieką duszpasterską i mogła brać udział w mszach św. oraz innych przedsięwzięciach, także pozareligijnych, organizowanych przez księży polskich i niemieckich. Dzięki temu pracownicy z PRL lepiej znosili rozłąkę z krajem i utrzymywali kontakt z Kościołem, choć nie do końca udało się zapobiec różnym negatywnym zjawiskom, związanym z długim pobytem za granicą. Jednocześnie współpraca duchownych z obu państw przyczyniała się do zbliżenia zarówno pomiędzy Kościołami, jak również zwykłymi Polakami i katolikami niemieckimi.

Słowa kluczowe: Polacy pracujący w NRD, opieka duszpasterska, relacje między Kościołem katolickim a państwem komunistycznym

* Niniejszy tekst stanowi jeden z wątków projektu dotyczącego zatrudniania Polaków w państwach socjalistycznych i „zaprzyjaźnionych” krajach Trzeciego Świata.

Abstract: The issue of pastoral care for Poles working in the German Democratic Republic (GDR) was an integral part of the broader relationship between the Catholic Church and the communist state, which continuously sought to suppress religion's influence on society. In the mid-1960s, as large numbers of People's Polish Republic citizens were employed across the western border, the Polish clergy made efforts to ensure their access to religious practices. This involved extensive cooperation with the Catholic Church in East Germany. The effectiveness of these efforts was evident by the mid-1970s when, despite government opposition, most Poles residing in the GDR had access to pastoral care. They were able to attend mass and participate in other initiatives (not only religious) organized by Polish and German priests. This support helped workers from the Polish People's Republic cope with their prolonged stay abroad and maintain ties with the Church, although it did not entirely prevent various negative effects associated with long-term migration. At the same time, the collaboration between clergy on both sides of the border contributed to tighten relations not only between the two Churches, but also between Polish and German Catholics.

Keywords: Poles working in the GDR, pastoral care, relationship between the Catholic Church and the communist state

ROZWÓJ ZATRUDNIANIA POLAKÓW W NRD

Niemiecka Republika Demokratyczna nieustannie borykała się z deficytem siły roboczej, wynikającym z masowego odpływu jej obywateli do Niemiec Zachodnich (do 1961 r., kiedy to zbudowano mur, głównie przez Berlin Zachodni), jak również z niekorzystnych tendencji demograficznych¹. Brak rąk do pracy w nieomal wszystkich gałęziach gospodarki stanowił podstawową przeszkodę w przyspieszeniu rozwoju ekonomicznego kraju, zmuszając jego władze do sprowadzania siły roboczej z innych państw bloku wschodniego, a także z „zaprzyjaźnionych” krajów Trzeciego Świata – z Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej². Między innymi od połowy lat sześćdziesiątych masowo

¹ Liczba mieszkańców NRD malała przez cały okres jego istnienia (S. Wolle, *Wspaniały świat dyktatury. Codzienność i władza w NRD 1971–1989*, Warszawa 2003, s. 247–248).

² Poza Polakami władze NRD sprowadzały pracowników głównie z Wietnamu, Mozambiku, Kuby, Algierii, Węgier i ZSRS (zob.: G. Seethaler, *Zatrudnianie polskich pracowników w okręgach przygranicznych NRD* [w:] *Współpraca przygraniczna PRL–NRD*, red. H. Szczegół, K.H. Gräfe, Zielona Góra 1984; A. Stach, *Cudzoziemcy w NRD. Zapomniany rozdział historii Niemiec*, <https://www.dw.com/pl/cudzoziemcy-w-nrd-zapomniany-rozdzial-historii-podzielonych-niemiec/a-52580099>, dostęp 8 X 2024 r.; *Die „Gastarbeiter” der DDR. Politischer Kontext und Lebenswelt*, red. A. Zwengel, „Studien zur DDR-Gesellschaft” 2010, t. 13; R. Röhr, *Hoffnung – Hilfe – Heuchelei. Geschichte des Einsatzes polni-*

zatrudniano Polaków. Początkowo oferowano pracę kobietom z terenów przygranicznych, później zaś także osobom z innych części kraju³. Pierwsza umowa w tej sprawie, zawarta pomiędzy Komitetem Pracy i Płac PRL oraz Państwowym Urzędem Pracy i Płac NRD, została podpisana w marcu 1966 r. Od tego czasu liczba Polaków w enerdowskich przedsiębiorstwach systematycznie rosła, szczególnie po zniesieniu w styczniu 1972 r. obowiązku paszportowo-wizowego dla ruchu turystycznego na granicy między obu państwami⁴.

W połowie roku w różnych zakładach i na budowach za Odrą i Nysą Łużycką zajęcie znalazło ok. 8,6 tys. obywateli PRL, w tym 3,4 tys. w rejonach przygranicznych oraz 5,2 tys. w głębi kraju⁵. W roku 1980 liczba ta osiągnęła pułap 20,3 tys. osób, z których 12 tys. pracowało na kontraktach eksportowych (realizowanych przez przedsiębiorstwa handlu zagranicznego), 5,3 tys. w ramach umowy międzyrządowej o czasowym zatrudnieniu w enerdowskich zakładach oraz 3 tys. (głównie kobiet) w tzw. ruchu przygranicznym, na zasadzie codziennych dojazdów i związanego z tym przekraczania granicy⁶. Również w następnych latach najwięcej Polaków pracowało za zachodnią granicą na zasadach kontraktowych – pod koniec 1988 r. usługi budowlano-montażowe świadczyło w NRD aż 70 polskich przedsiębiorstw, zatrudniających blisko 25 tys. osób. Liczba pracujących w rejonach przygranicznych i w ramach umowy międzyrządowej wyniosła w tym samym czasie ok. 6 tys.⁷ W latach siedemdziesiątych

scher Arbeitskräfte in Betrieben des DDR-Grenzbezirks Frankfurt/Oder 1966–1991, Berlin 2001; E. Allina, „Neue Menschen” für Mosambik. Erwartungen an und Realität von Vertragsarbeit in der DDR der 1980er-Jahre, „Arbeit – Bewegung – Geschichte” 2016, t. 3).

³ Strona enerdowska już od 1963 r. zwracała się do władz w Warszawie z propozycjami zatrudnienia pracowników z Polski. Według danych, pochodzących jedynie z okręgu drezdeńskiego, w latach 1963–1964 różne przedsiębiorstwa z tego terenu zgłosiły zapotrzebowanie na kilkuset polskich pracowników (G. Seethaler, *Zatrudnianie polskich pracowników...*, s. 59; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, sygn. 13321, Problem możliwości zatrudnienia w NRD nadwyżek siły roboczej z Polski. Warszawa, 21–23 III 1963 r., b.p.; zob. też: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zespół 34/70, wiązka 2, bez numeru teczek, Pismo Przewodniczącego Komitetu Pracy i Płac do Towarzystwa Marii Wiernej, Dyrektora Generalnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 20 XII 1965 r., b.p.).

⁴ Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Niemieckiej Republiki Demokratycznej o wzajemnych podróżach obywateli obu państw, podpisana w Warszawie 25 listopada 1971 r., DzU 1971, nr 35, poz. 306.

⁵ D. Stola, *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010, s. 274.

⁶ AAN, Komitet Centralny PZPR, sygn. LXXVI-6, Informacja w sprawie zatrudnienia pracowników polskich w przedsiębiorstwach CSRS i NRD, Warszawa, 17 I 1975 r., b.p.; *ibidem*, Ministerstwo Handlu Zagranicznego, sygn. 17/342, Notatka, Warszawa, 1 XII 1979 r., b.p.; *ibidem*, Notatka w sprawie zatrudnienia pracowników polskich w NRD, Warszawa, 25 IV 1981 r., b.p.; *ibidem*, Informacja o zatrudnieniu pracowników polskich na terenie NRD, Warszawa, 11 I 1980 r., b.p.

⁷ *Ibidem*, sygn. X-47, Informacja z kontroli prawidłowości zatrudnienia obywateli PRL w NRD, Warszawa, 24 IV 1989 r., k. 2, 4.

pojawiła się jeszcze jedna forma zatrudnienia w krajach bloku wschodniego, dotycząca młodzieży. Do pracy w NRD, Czechosłowacji czy ZSRS, zwykle w sezonie letnim, jechały grupy junaków z Ochotniczych Hufców Pracy, rekrutowane przez organizacje młodzieżowe (Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, Związek Młodzieży Wiejskiej, Zrzeszenie Studentów Polskich) oraz zespoły praktykantów ze szkół średnich⁸.

Na początku lat siedemdziesiątych nieomal 80 proc. Polaków pracujących w NRD (na kontraktach eksportowych i umowie międzyrządowej o czasowym zatrudnieniu) miało nie więcej niż 25 lat, a 40 proc. – od 18 do 20 lat⁹. W kolejnej dekadzie przeciętny wiek zatrudnianych wzrósł – osoby w przedziale 26–40 lat stanowiły wówczas 51,5 proc.¹⁰ W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych prawie co piąta osoba, wysyłana w ramach kontraktu lub umowy rządowej za zachodnią granicę, podejmowała tam swoją pierwszą w życiu pracę. Według danych z 1980 r. w omawianej grupie dominowały osoby z wykształceniem podstawowym lub zawodowym (64,4 proc.); wykształceniem średnim ogólnokształcącym lub średnim zawodowym legitymowało się nieco ponad 34 proc., 1,5 proc. zaś miało wykształcenie wyższe. Proporcje te zmieniały się stopniowo i w roku 1984 wynosiły odpowiednio: 44,5, 52 oraz 2,5 proc. Najslabiej wykształcone były kobiety zatrudniane w rejonach przygranicznych – zdecydowana większość z nich miała ukończoną jedynie szkołę podstawową lub zawodową¹¹.

Polacy pracujący w NRD na kontraktach zajmowali się m.in. budową i konserwacją elektrowni i elektrociepłowni, montażem hal produkcyjnych, rozbudową kopalni odkrywkowych, a także pracami budowlanymi i remontowymi w różnych zakładach przemysłowych. Zatrudnionych w ramach umowy międzyrządowej kierowano do rozmaitych przedsiębiorstw – od kombinatów spożywczych, poprzez cementownie, przedsiębiorstwa budowlane, metalowe, elektryczne, optyczne, aż po stocznie i zakłady włókiennicze. Natomiast w rejonach przygranicznych polskich pracowników można było spotkać przede wszystkim w przedsiębiorstwach tekstylnych i elektrotechnicznych oraz w handlu i usługach. W tej grupie, jak już wspomniano, dominowały kobiety, które np. w roku 1983 stanowiły blisko 90 proc. ogółu zatrudnionych¹².

⁸ D. Stola, *Kraj bez wyjścia...*, s. 275.

⁹ *Ibidem*, s. 274.

¹⁰ AAN, Komitet Centralny PZPR, sygn. LXXXVI-241, Sprawozdanie z zatrudnienia polskich pracowników w przedsiębiorstwach NRD w 1984 r., Berlin, 3 IV 1985 r., b.p.

¹¹ *Ibidem*; Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Komitet Wojewódzki PZPR, sygn. 349, Informacja dotycząca zatrudnienia mieszkańców województwa zielonogórskiego poza granicami kraju, Zielona Góra, 15 II 1983 r., k. 3–4.

¹² AAN, Komitet Centralny PZPR, sygn. LXXXVI-241, Sprawozdanie z zatrudnienia polskich pracowników w przedsiębiorstwach w NRD w 1984 r., Berlin, 3 IV 1985 r., b.p.

OBJĘCIE OPIEKĄ DUSZPASTERSKĄ POLSKICH PRACOWNIKÓW

Władze komunistyczne, zarówno w Warszawie jak i w Berlinie Wschodnim, z oczywistych względów nie były zainteresowane uczestnictwem polskich pracowników, w zdecydowanej większości katolików, w praktykach religijnych. Hierarchowie polskiego Kościoła katolickiego dość szybko dostrzegli problem. Kwestia opieki duszpasterskiej nad obywatelami PRL zatrudnianymi u zachodniego sąsiada została podjęta jeszcze w 1967 r. z inicjatywy ks. bp. Bolesława Pylaka, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej i jednocześnie wykładowcy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Zaproponował on wówczas księżom studentom tej uczelni, znającym język niemiecki (pochodzącym w większości z diecezji katowickiej), trzymiesięczne wyjazdy do NRD w celu pogłębienia studiów, ale przede wszystkim odprawiania nabożeństw w języku polskim dla obywateli PRL przebywających w tym kraju. Pierwsze wyjazdy duchownych studentów miały miejsce w 1968 r. Wśród nich byli m.in. księża: Rudolf Zielasko, Józef Liszka, Antoni Dryja, Stanisław Musiał oraz Rufin Goczoł. Zostali oni zaproszeni przez proboszcza z Böhlen koło Lipska, który nie tylko udzielał im gościny, lecz także dowoził do świątyń w Bornie, Neukieritzsch i Lipsku, w których odprawiali msze św. Nabożeństwa dla pracowników z PRL zaczęło celebrować także kilku księży niemieckich, znających język polski¹³.

Ważnym momentem w rozwoju polskiego duszpasterstwa w NRD było wspomniane wyżej otwarcie granicy między obu państwami. W lutym 1972 r., podczas 129. Konferencji Episkopatu Polski, podniesiono problem rozszerzenia opieki religijnej nad Polakami zatrudnionymi w krajach należących do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej¹⁴. Zbiegło się to w czasie z rozpoczęciem starań hierarchii Kościoła katolickiego w NRD o przysłanie z Polski większej liczby księży. Niemieccy duchowni dostrzegali, że szybko rosnąca liczba polskich pracowników i turystów w ich kraju postawi miejscowy Kościół w nowej sytuacji. Chodziło o to, że Polacy za granicą zostali odcięci od praktyk religijnych (lub ich unikali), a prowadząc – jak to eufemistycznie ujęto – laicki tryb życia, mieli wpływać negatywnie na postawę katolików niemieckich¹⁵. Z drugiej strony ich zwiększony

¹³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Biuro Udostępniania (dalej: BU), sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt (k. Magdeburga) w klasztorze Ojców Franciszkanów w dniach 13–14 IX 1978 r., k. 6–7; *ibidem*, Doniesienie. Sprawozdanie z zebrania duszpasterzy polskich w Halle dnia 21 III 1974 r. Warszawa, 7 V 1974 r., k. 136; zob. też: J. Pawlik, *Opieka duszpasterska nad pracownikami kontraktowymi w NRD* [w:] *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2000*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hanover 2006, s. 64.

¹⁴ *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000*, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006, s. 112.

¹⁵ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD, Warszawa, 18 III 1974 r., k. 115.

napływ mógł być korzystny dla Kościoła wschodnioniemieckiego, gdyż otwierał możliwości współpracy ze stroną polską, a tym samym wzmocnienia aktywności religijnej oraz form oddziaływania na wiernych¹⁶.

O tych kwestiach biskup Berlina, kard. Alfred Bengsch, rozmawiał wiosną 1972 r. z przebywającym w Rzymie metropolitą krakowskim kard. Karolem Wojtyłą, który po powrocie do kraju polecił ks. Jerzemu Pawlikowi – wówczas krajowemu referentowi duszpasterstwa młodzieży żeńskiej – przeprowadzenie rekonesansu w skupiskach polskich pracowników w NRD¹⁷. Pierwsze wyjazdy ks. Pawlika, m.in. do Erfurtu, Lipska, Drezna i Budziszyna, miały miejsce w kwietniu i maju 1972 r. Zaowocowały szczegółowym raportem dotyczącym Polaków zatrudnionych we wschodnich Niemczech. W trakcie drugiej podróży, 24 maja, wysłannik z Polski odbył w Berlinie spotkanie konsultacyjne z niemieckimi duchownymi – kard. Alfredem Bengschem i ks. prałatem Grossem. W tym samym miesiącu z wizytą w Krakowie u kard. Wojtyły gościli, razem z ks. Pawlikiem, wspomniany ks. Gross oraz ks. Bussl – osobisty sekretarz kard. Bengscha. Podczas rozmów starano się uzgodnić szczegóły pomocy kadrowej ze strony polskiego Kościoła w celu rozszerzenia opieki duszpasterskiej nad obywatelami PRL przebywającymi w NRD¹⁸.

W czerwcu 1972 r., podczas obrad 131. Konferencji Episkopatu Polski, zaznajomiono hierarchów z dotychczasowymi ustaleniami z Berlina i Krakowa oraz scharakteryzowano negatywne zjawiska w środowiskach polskich pracowników w NRD, którzy zostali pozbawieni możliwości praktyk religijnych. Wskazywano, że wśród nich, w znacznej mierze ludzi młodych, szerzyło się pijaństwo, zachowania awanturnicze i rozwiązłość obyczajowa. Zdecydowano oficjalnie wydelegować ks. Pawlika do zorganizowania polskich placówek duszpasterskich u zachodniego sąsiada i obsadzenia ich sprowadzonymi z kraju duchownymi, znającymi język niemiecki. Jeszcze w 1972 r. za Odrę i Nysę Łużycką skierowano pięciu księży, w kolejnym roku zaś liczba polskich „misjonarzy” wzrosła do 14 duchownych, czterech zakonnic oraz jednej katechetki. Na początku 1974 r. grupę tę powiększono o dalszych pięciu księży. Postanowiono, w miarę możliwości, zaopatrywać polskich pracowników i turystów udających się do NRD w adresy placówek, w których

¹⁶ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 54. W NRD katolicy stanowili zaledwie 7–8% całego społeczeństwa, a ich największe skupiska znajdowały się na południu kraju. W 1971 r. wyznanie katolickie deklarowało tutaj 1 538 tys. osób, a w roku 1990, w przededniu zjednoczenia Niemiec, liczba ta wynosiła 1 279 tys. na 16 670 tys. ogółu obywateli (D. Zamiatała, *Zagadnienie Kościoła katolickiego podczas spotkań roboczych organów wyznaniowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2, s. 633; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001, s. 190). O sytuacji Kościoła katolickiego w NRD zob. szerzej: B. Schäfer, *Staat und katholische Kirche in der DDR*, Köln 1998; J. Tarasiński, *Komuniści wobec Kościołów w Niemieckiej Republice Demokratycznej w latach 1949–1978*, Toruń 2013.

¹⁷ J. Pawlik, *Opieka duszpasterska...*, s. 59–60.

¹⁸ *Ibidem*, s. 60.

mogli uzyskać pomoc duszpasterską, a wszystkim administratorom parafii w Polsce wydano zalecenie, żeby zbierali adresy osób pracujących w enerdowskich przedsiębiorstwach i przekazywali je do swoich kurii. Nakazano także proboszczom utrzymywanie kontaktów korespondencyjnych z osobami zatrudnionymi w Niemczech Wschodnich, przede wszystkim z młodzieżą, i zapraszanie ich do siebie podczas urlopowych pobytów w Polsce¹⁹. Dla osób wyjeżdżających do pracy za Odrą i Nysą Łużycką, zwłaszcza młodych, zamierzano organizować dni skupienia, a także nabożeństwa analogiczne do tych, którymi żegnano poborowych udających się do odbycia zasadniczej służby wojskowej²⁰.

Równolegle kontynuowano spotkania z duchownymi z NRD w celu załatwiania różnych spraw organizacyjnych, związanych z wysyłaniem polskich księży do tego kraju. W latach 1972–1973 na rozmowy w tej sprawie przybyli do PRL m.in. kard. Alfred Bengsch i jego współpracownik, pochodzący z Raciborza ks. Wilhelm Lisura, a także bp Gerhard Schaffran z Görlitz. Niemieccy duchowni odwiedzali m.in. Gniezno, Kraków, Częstochowę i Poznań, gdzie spotykali się z kardynałami Stefanem Wyszyńskim, Karolem Wojtyłą i Bolesławem Kominkiem, abp. Antonim Baraniakiem, biskupami Wilhelmem Plutą, Jerzym Stroba, Ignacym Jeżem, Franciszkiem Jopem, Herbertem Bednorzem, a także przedstawicielami niektórych zgromadzeń zakonnych. W wyniku poczynionych wówczas ustaleń pod koniec 1973 lub na początku 1974 r. zawarto poufne porozumienie między oboma Kościołami w sprawie zapewnienia przez księży mówiących po polsku opieki duszpasterskiej nad robotnikami i turystami z PRL, przebywającymi w NRD, oraz obywatelami wschodnich Niemiec polskiego pochodzenia²¹. Pod koniec roku 1972 duchownym z Polski przydzielono do opieki duszpasterskiej konkretne rejony NRD. W okręgach Suhl i Erfurt (Turyngia) posługę sprawował ks. Leon Niechoj, w okręgu Cottbus (Brandenburgia) – ks. Edward Zacher, w okręgach Gera (Turyngia) i Karl-Marx-Stadt (Chemnitz, Saksonia) – ks. Józef Meisel, a w okręgu Magdeburg (Saksonia-Anhalt) – ks. Antoni Rauer. Wspomagało ich kilku księży niemieckich, znających język polski (pod koniec 1974 r. było ich dziewięciu)²². O skali ówczesnych działań duszpaster-

¹⁹ AIPN BU, sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt..., k. 7; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 116; P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, t. 11: *Czasy prymasowskie 1972. Watykan a Ziemię Zachodnie i Północne*, Warszawa 2004, s. 98; P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik – życie i działalność (1919–2009)”, mps pracy doktorskiej, Katowice 2007, s. 154.

²⁰ Za: P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 206.

²¹ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja. Dotyczy: umowy między episkopatami Polski i NRD, Warszawa, 14 II 1974 r., k. 148; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 115; *ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD, Warszawa, 5 XII 1975 r., k. 59.

²² *Ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [brak datyiennej], k. 158–159; *ibidem*, Notatka infor-

skich świadczyło to, że pod koniec 1975 r. niemal wszystkie grupy pracowników z Polski były otoczone opieką religijną, a nabożeństwa odprawiano w 70 kościołach i kaplicach. Msze św. w tym czasie celebrowało również trzech księży, którzy dojeżdżali w soboty i niedziele do przygranicznych miejscowości w Niemczech Wschodnich²³. W tych nabożeństwach brali często udział uczniowie i studenci z PRL, odbywający w NRD praktyki podczas wakacji²⁴.

Księżom z Polski starano się zapewnić odpowiednie warunki pracy, co było istotne, zważywszy na zakres ich obowiązków i różne formy aktywności. Każdy z nich otrzymywał 600 marek miesięcznej pensji (przeciętne zarobki w NRD wynosiły na początku lat siedemdziesiątych ok. 1 tys. marek), pozostawiano im także kwoty uzyskane z usług religijnych, oferowano bezpłatne zakwaterowanie w wyznaczonych parafiach oraz możliwość korzystania z sal parafialnych w celu spotkań z wiernymi. Każdy otrzymał także do dyspozycji samochód, najczęściej marki Trabant, którego koszty eksploatacji (paliwo, naprawy) pokrywała parafia goszcząca.auta te stanowiły własność miejscowej kurii, były zarejestrowane na duchownych niemieckich, a polskiego księdza zaopatrywano w odpowiednie zaświadczenie. Duchowni z PRL dysponowali ponadto środkami na zakup sprzętu kulturalno-oświatowego (rzutniki przeźroczy, adaptery, polskie płyty, książki *etc.*), jak również specjalnym funduszem pożyczkowym przeznaczonym na doraźną pomoc dla polskich pracowników. Fundusz ten każdorazowo wynosił 1 tys. marek, ale kwota ta, po jej wyczerpaniu, była systematycznie uzupełniana przez stronę niemiecką²⁵.

Każdy polski ksiądz sprawujący posługę w NRD co sześć tygodni mógł wyjechać do swojej macierzystej diecezji i uczestniczyć w konferencjach diecezjalnych lub dekanalnych. Łączność z krajem była także zapewniana poprzez systematyczne odwiedziny ks. Pawlika w poszczególnych ośrodkach i punktach duszpasterskich, listy prymasa Wyszyńskiego do duchownych pracujących wśród rodaków za zachodnią granicą oraz organizowane

macyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD, Berlin, 2 X 1975 r., k. 68; P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 136. Prace duszpasterskie w NRD, również w następnych latach, realizowali kolejni księża, m.in.: Konstanty Andrzejewicz, Stanisław Bernacki, Henryk Chmielorz, Helmut Fiegler, Emil Głombica, Stanisław Jojczyk, Roman Karwacki, Stanisław Kawalec, Antoni Kret, Ryszard Kubinowski, Eugeniusz Legut, Lucjan Łukaszewicz, Jan Mrówka, Stanisław Musiał, Artur Przybył i Wiktor Skworc (zob. P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 173, 187).

²³ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 60–61; *ibidem*, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 68.

²⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej polskich księży pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Magdeburgu, przy Oststrasse 18, w dniach 28–29 IX 1977 r., k. 26.

²⁵ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 118; *ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 60; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 57–58; P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 190.

dla nich spotkania w Polsce. 3 maja 1976 r. wszystkich księży opiekujących się robotnikami w NRD zaproszono na Jasną Górę, gdzie obchodzono Dzień Modlitwy za rodaków przebywających na obczyźnie. Po uroczystej sumie i obiedzie duchowni spotkali się z prymasem, informując o prowadzonych przez nich działaniach duszpasterskich²⁶.

Od 1972 r. ważnym elementem współpracy niemieckich i polskich duchownych pracujących w NRD były cykliczne konferencje, prowadzone w różnych wschodnioniemieckich diecezjach i administraturach apostolskich. Omawiano wówczas wiele kwestii związanych z organizacją pracy duszpasterskiej i problemami Polaków przebywających za zachodnią granicą. Stałymi punktami tych spotkań były wykłady z teologii pastoralnej oraz sprawozdania poszczególnych księży z ich działań wśród wiernych z PRL. Pierwsze takie spotkanie, z udziałem kurialistów z NRD, odbyło się 23 października 1972 r. w Berlinie Wschodnim. Obrady kolejnych ze strony niemieckiej prowadził początkowo ks. Schäfer z Magdeburga, a następnie pochodzący z Kłodzka ks. Theodor Hubrich, w 1975 r. mianowany biskupem. Ze strony polskiej uczestniczył w nich ks. Pawlik. Na niektóre konferencje zapraszano również siostry zakonne (głównie szarytki), zajmujące się w NRD przede wszystkim pielęgniowaniem chorych i służącym im pomocą²⁷.

We wrześniu 1974 r., na konferencji w Erfurcie, ks. Pawlik napominał zebranych duchownych, żeby unikali w swoich kazaniach tematów politycznych, by nie prowokować konfliktów z władzami, reagującymi w takich sytuacjach wydaleniem księży z NRD. Przywołał niedawne przykłady dwóch duchownych – Egona Bremera i Zbigniewa Tajnerta – którzy właśnie z tego powodu musieli powrócić do kraju (będzie o tym mowa w dalszej części tekstu)²⁸. Przeanalizowano także różne aspekty pobytu i postaw Polaków zatrudnianych u zachodniego sąsiada. Z obserwacji poczynionych w trakcie pracy duszpasterskiej wynikało, że znaczącą grupę pracowników stanowili ludzie bardzo młodzi, często świeżo po szkołach, dla których zabrakło miejsc pracy w polskich przedsiębiorstwach.

²⁶ J. Pawlik, *Opieka duszpasterska...*, s. 67–68; AIPN BU, sygn. 0639/148, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus, w dniach 22–23 I 1976 r., k. 46.

²⁷ AIPN BU, sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt..., k. 7. We wrześniu 1974 r. na konferencji w Erfurcie obecne były dwie bezhabitowe siostry zakonne, tzw. skrytki – Helena Kozłowska i Jadwiga Stec, pracujące na co dzień w Ilmenau (*ibidem*, Konferencja księży polskich pracujących w duszpasterstwie dla Polaków w NRD w dniach 12–13 IX 1974 r. w Seminarium Duchownym w Erfurcie, k. 107). Na początku 1977 r. przy chorych usługiwały cztery szarytki – dwie w Küllstedt (Turyngia) i dwie w Berlinie (*ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej polskich księży pracujących w NRD. Konferencja odbyła się 18–19 I 1977 r. w Lipsku, Bischof-Petrus-Haus, Prinz-Eugen-Str. 28, k. 40).

²⁸ Ks. Jerzy Pawlik także podczas późniejszych konferencji miał stanowczo przestrzegać duchownych przed głoszeniem „kazań politycznych” i zalecał, aby polskim pracownikom, przebywającym za zachodnią granicą, „nie mówić, że są niewłaściwie traktowani, źle zarabiają i są na poniewierce, gdyż – jak podkreślał – tego rodzaju tematy nie przyczyniają się do twórczej pracy Polaków w NRD” (*ibidem*, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 69).

Pozytywną stroną tej sytuacji, co także zauważono, była możliwość doskonalenia zawodowego oraz opanowania języka gospodarzy. Wskazywano jednak, że podczas pobytu w NRD wielu katolików nie uczestniczyło w praktykach religijnych, a nawet odchodziło od wiary i ulegało laicyzacji, co uwidaczniało się po ich powrocie do Polski. Dowodzono, że młodzi ludzie, wyrwani ze swoich środowisk i pozbawieni dotychczasowego nadzoru ze strony szkoły, Kościoła, a przede wszystkim domów rodzinnych, zaczęli „prowadzić się nagannie” i odrzucać tradycyjne wartości, czego dowodziły liczne przypadki pijaństwa, chuligaństwa i niechcianych ciąż. W tej sytuacji postulowano rozszerzanie działań duszpasterskich, zwiększenie liczby polskich księży w NRD i docieranie do możliwie wszystkich skupisk Polaków w tym kraju²⁹.

Na następnej konferencji, przeprowadzonej w Magdeburgu w listopadzie 1974 r., pojawił się pomysł opracowania „Vademecum duszpasterstwa dla Polaków w NRD”, wzorowanego na dawnym „Vademecum duszpasterstwa dla Polaków w Niemczech”, którego oryginalną wersję miał odnaleźć ks. Pawlik w jednym z enerdowskich archiwów³⁰. Zamierzano postawić w nim za cel głównie utrzymanie kontaktu pracowników polskich z wiarą katolicką, żeby po powrocie do kraju mogli na nowo włączyć się w nurt życia religijnego. Oprócz tego proboszczów w Polsce zobowiązano do informowania osób wyjeżdżających do pracy w NRD, że znajdują się tam kościoły katolickie, w których odbywają się nabożeństwa w języku ojczystym (nabożeństwa takie odprawiano również w świątyniach ewangelickich, korzystając z ich gościnności). Podkreślano, że księża niemieccy powinni powiadamiać polskich duchownych, gdzie znajdują się grupy pracowników z PRL, oraz ogłaszać w swoich parafiach możliwości uczestnictwa w mszach św., odprawianych po polsku (informacje na ten temat miały być także udostępniane w parafialnych gablotach)³¹. Postulowano także otoczenie opieką duszpasterską Polaków przebywających na kuracjach w enerdowskich uzdrowiskach (największą popularnością cieszyły się wówczas Bad Schandau i Oberhof), zaktywizowanie działalności wśród obywateli NRD pochodzenia polskiego, których tamtejszy Kościół katolicki nie potrafił do siebie przyciągnąć, a także zabieganie o zwolnienie polskich księży, pracujących za zachodnią granicą, z płacenia podatków w PRL³².

²⁹ *Ibidem*, Konferencja księży polskich pracujących w duszpasterstwie dla Polaków w NRD w dniach 12–13 IX 1974 r., k. 108–109; *ibidem*, Informacja dot. duszpasterstwa wśród Polaków przebywających w NRD, Kraków, 1 II 1974 r., k. 146–147.

³⁰ AIPN BU, sygn. 0365/51/3, Informacja dotycząca księży polskich, pracujących w duszpasterstwie wśród Polaków zatrudnionych na terenie NRD, Warszawa, 10 II 1975 r., k. 73.

³¹ *Ibidem*, Schemat „Vademecum duszpasterstwa polskiego w NRD”, k. 75–76. Korzystanie ze świątyń protestanckich w NRD w celu odprawiania nabożeństw katolickich dla Polaków było częstą praktyką i świadczyło o dobrej współpracy polskiego duchowieństwa z kościołami ewangelickimi. O życzliwości ze strony pastorów luteranckich wspominał wielokrotnie ks. Pawlik (zob.: P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 195).

³² AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. konferencji księży polskich, pracujących w duszpasterstwie wśród Polaków zatrudnionych na terenie NRD, Warszawa, 10 II 1975 r., k. 87. Ważnym tematem podczas

Stałym tematem podczas kolejnych konferencji były postawy i zachowania Polaków przebywających w omawianym kraju. Podkreślano, że do wyjazdu motywowała ich głównie możliwość zarobkowania, a w tej sytuacji Kościół i udział w życiu religijnym schodziły na drugi plan³³. Na konferencji w styczniu 1976 r. wspomniano o niskiej frekwencji na nabożeństwach – w niektórych placówkach sięgała ona 20 proc. ogółu Polaków zatrudnionych na danym terenie, w innych zaś 30–40 proc.³⁴ W związku z tym postulowano większą mobilizację wśród duchownych pracujących w skupiskach Polaków w Niemczech Wschodnich, zarówno intensyfikację działań duszpasterskich, jak i aktywności poza-religijnej. Księży zobowiązano do odwiedzania robotników w miejscach zakwaterowania, wizytowania i spowiadania chorych przebywających w szpitalach oraz organizowania wycieczek do atrakcyjnych miejsc w NRD. Zachęcano także do urządzania na plebaniach imprez kulturalno-rozrywkowych o charakterze zarówno religijnym (zajęcia katechetyczne, spotkania przy opłatku), jak i świeckim (wieczorki przy kawie i muzyce, spotkania z zaproszonymi gośćmi, wykłady, wyświetlanie filmów krótkometrażowych, przeżroczki itp.), prowadzenia kursów przedmażeńskich, a w razie potrzeby – udzielania robotnikom drobnych pożyczek pieniężnych³⁵.

Przedstawiciele Kościoła z NRD, napotykając przychylną ze strony Episkopatu Polski, mieli nadzieję na rozszerzenie współpracy. Proponowali nawiązanie kontaktów między parafiami przygranicznymi w obu krajach, co miało duże znaczenie w obliczu rozwijającego się dynamicznie ruchu turystycznego. Po obydwu stronach granicy wyznaczono kościoły, w których zaczęto odprawiać msze po polsku i niemiecku, a w wielu parafiach przystosowano harmonogram nabożeństw do uczestniczenia w nich katolików z obu krajów (m.in. w styczniu 1972 r. sześćdziesięcioosobowa grupa wiernych ze

tej konferencji były problemy Kościoła katolickiego w NRD, związane z dotkliwymi brakami kadrowymi, powodującymi zamykanie placówek duszpasterskich, oraz polityką tamtejszych władz komunistycznych, które nie wydawały zezwoleń na budowę nowych kościołów (*ibidem*).

³³ *Ibidem*, Informacja dot. kolejnej konferencji duszpasterskiej księży polskich w NRD, Warszawa, 30 V 1975 r., k. 83.

³⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus..., k. 44. Na przykład spośród prawie 1,5 tys. polskich pracowników przedsiębiorstwa budowlano-montażowego w Ilmenau (Turyngia) w niedzielnych nabożeństwach w miejscowej kaplicy brało udział ok. 300. Z kolei na ponad 1,4 tys. zatrudnionych w podobnym zakładzie w Piesteritz (Saksonia-Anhalt) na cotygodniowe msze św. przychodziło zazwyczaj 100–110 osób, *ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [bez daty dziennej], k. 160; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 58.

³⁵ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 60–61. W niektórych plebaniach (np. w Karl-Marx-Stadt) dostępne były m.in. stoły pingpongowe, a młodzi pracownicy z Polski mogli nawet wypożyczać magnetofony (*ibidem*, Informacja dot. działalności kleru rzymskokatolickiego wśród polskich robotników czasowo zatrudnionych w NRD, Warszawa, 22 II 1974 r., k. 141–142).

Zgorzelca uczestniczyła w nabożeństwie w kościele w Görlitz)³⁶. Zaczęto także organizować dla wiernych polskich i niemieckich wspólne uroczystości z okazji Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Bożego Ciała i Wszystkich Świętych, a także rekolekcje, nauki i spotkania. Duchowni z obu stron granicy coraz częściej wymieniali doświadczenia z działalności duszpasterskiej, głównie w zakresie katechizacji, oddziaływania na młodzież czy duszpasterstwa rodzin. Na przykład ks. Konrad Herman, proboszcz parafii Najświętszego Zbawiciela w Zielonej Górze, gościł u siebie 15 księży z NRD, którzy przyjechali w celu przedyskutowania współpracy w zakresie prowadzenia nauk świadomego macierzyństwa oraz zapoznania się z całokształtem pracy polskich społeczności parafialnych. Z kolei księża i klerycy z seminarium duchownego w Erfurcie odwiedzali paulinów, opiekujących się sanktuarium maryjnym w Biechowie (powiat wrzesiński). Opowiadali o zmaganiach Kościoła katolickiego z falą ateizmu we wschodnich Niemczech. W innym przypadku kilku proboszczów z Niemiec Wschodnich wystąpiło do abp. Jerzego Stroby z pomysłem zorganizowania w Polsce spotkania duchowieństwa północnych części ich kraju i diecezji szczecińskiej w celu przedyskutowania możliwości wspólnego oddziaływania na wiernych po obu stronach granicy³⁷. Wielu mieszkańców NRD uczestniczyło także w pielgrzymkach do polskich sanktuariów, a w latach 1972–1973 kilka grup enerdowskiej młodzieży szkolnej, w wieku 12–14 lat, pod opieką swoich księży porządkowało niemieckie groby na cmentarzach m.in. w Słubicach, Koszalinie, Gorzowie Wielkopolskim i Szczecinie³⁸.

ZWALCZANIE DZIAŁALNOŚCI DUSZPASTERSKIEJ PRZEZ WŁADZE PRL I NRD

Działalność polskich księży nie mogła ująć uwagi władz NRD. Starały się one kontrolować ich kontakty z duchownymi niemieckimi oraz utrudniać działalność duszpasterską, zwłaszcza organizowanie nabożeństw dla pracowników z PRL. Jednak z czasem, przynajmniej oficjalnie, przyzwalano na aktywność polskiego Kościoła, do czego mogły przyczynić się obawy Berlina Wschodniego o posądzenie, że jego polityka w tym zakresie

³⁶ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 55. W Zgorzelcu i Görlitz, po otwarciu granicy, zdarzało się, że księża polscy i niemieccy zapraszali się wzajemnie na procesje Bożego Ciała, *ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus..., k. 44.

³⁷ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 56–57.

³⁸ *Ibidem*, k. 116–118. W erfurckim seminarium prowadzono lektorat języka polskiego dla kleryków, przygotowując ich do pracy duszpasterskiej wśród polskich katolików, *ibidem*, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt..., k. 7–8.

przypominała działania władz hitlerowskich. Zdaniem niektórych przedstawicieli energo-wskiego duchowieństwa, niemałą rolę odegrała tutaj zręczna decyzja kard. Bengscha, który polecił opublikowanie w katolickim tygodniku „St. Hedwigsblatt”, ukazującym się w Berlinie Wschodnim w nakładzie 2 tys. egz., artykułów na temat dwóch niemieckich księży – Augusta Froehlich’a i Josefa Lenzla – zesłanych i zamordowanych w obozie koncentracyjnym w Dachau w 1942 r. za obronę praw i prowadzenie posługi duszpasterskiej dla Polaków, robotników przymusowych w III Rzeszy³⁹.

Poczynaniami polskich księży za zachodnią granicą niepokoiły się oczywiście także władze PRL. W Departamencie III Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zorganizowano działającą w NRD specjalną grupę operacyjną, której zadaniem była polityczna „opieka” nad zatrudnionymi tam Polakami, a także obserwowanie oddziaływania duchowieństwa na tę zbiorowość. W jednej z analiz sporządzonych przez tę grupę czytamy: „Działania te [duszpasterskie – R.S.] wskazują, że celem księży jest oderwanie polskich robotników, głównie młodzieży, od działalności kulturalnej, oświatowej i wychowawczej organizowanej przez aktyw polityczno-społeczny grup polskich w NRD i przyciągnięcie jej do Kościoła”⁴⁰. W związku z tym, poprzez komórki i instancje PZPR oraz kierownictwa przedsiębiorstw, starano się utrudniać poczynania duchownych, czy wręcz wypierać ich obecność, wśród polskich załóg i grup pracowniczych. Nie pozwalano im np. na wywiezanie w hotelach robotniczych ogłoszeń informujących o nabożeństwach czy spotkaniach wiernych⁴¹. Dość często zabraniano przyjmowania w hotelach księży chodzących po kołędzie bądź straszono mieszkańców tych placówek odesłaniem do kraju, co miało być karą za umożliwienie duchownemu złożenia wizyty duszpasterskiej⁴².

Kierownictwa i opiekunowie polskich pracowników w NRD starały się różnymi sposobami odciągać ich nie tylko od praktyk religijnych, lecz także od wszelkich kontaktów z duchowieństwem. W tym celu w pierwszej kolejności stawiano na właściwe zagospodarowanie wolnego czasu, co rozumiano jako intensyfikowanie działań kulturalno-oświatowych oraz turystyczno-sportowych. Z kraju przywożono literaturę i prasę. Na przykład w 1973 r. do dyspozycji Polaków zatrudnionych w omawianym kraju sprowadzono 10 561 książek, 2654 egz. dzienników, 1165 egz. czasopism i 310 egz. gazet sportowych. Zapewniano im także regularne oglądanie polskich filmów. Ponadto tylko w pierwszym półroczu 1973 r. urządzono dla pracowników 294 wycieczki turystyczne po NRD

³⁹ J. Pawlik, *Opieka duszpasterska...*, s. 60; AIPN BU, sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z zebrania duszpasterzy polskich w Halle..., k. 136.

⁴⁰ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 58.

⁴¹ P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlk...”, s. 199; AIPN BU, sygn. 0639/148, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 69.

⁴² AIPN BU, sygn. 0639/148, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus..., k. 46; *ibidem*, Notatka dot. konferencji polskich księży pracujących w polskim duszpasterstwie na terenie NRD, Warszawa, 2 III 1978 r., k. 11.

(w drugim półroczu planowano ich 310) oraz zorganizowano kursy na prawo jazdy na samochód i motocykl, z których skorzystało 1113 osób. Innymi formami zagospodarowania wolnego czasu Polaków pracujących w NRD była działalność 95 kół zainteresowań, 16 grup artystycznych i 22 zespołów instrumentalnych⁴³.

Działania te powodowały ograniczanie skali kontaktów duchowieństwa z polskimi wiernymi. Przykładem takiej sytuacji może być pobyt kard. Wojtyły w Erfurcie na początku września 1975 r. Metropolita krakowski rewizytował wówczas tamtejszego biskupa Joachima Meisnera. Strona kościelna starała się nadać temu wydarzeniu uroczystą oprawę, m.in. planowano otwarte nabożeństwo oraz wystąpienie kard. Wojtyły przed polskimi pracownikami. Komórki PZPR, działające w zakładach zatrudniających Polaków, mając wcześniej dokładne informacje o wizycie, podjęły intensywne starania w celu zmniejszenia udziału w nim członków załóg. Później odnotowano, nie bez satysfakcji, że choć w pobliżu Erfurtu, na różnych budowach i w przedsiębiorstwach, zatrudnionych było ok. 10 tys. pracowników z PRL, to we mszy św. oraz spotkaniu z metropolitą krakowskim miało wziąć udział zaledwie ok. 70 osób, w tym dziesięciu księży⁴⁴.

Szczególnie dużą wagę władze przywiązywały do tych miejsc i przedsięwzięć, w których – ich zdaniem – oddziaływanie kleru na polskich pracowników było najintensywniejsze. W tym kontekście wymieniano m.in. VEB Textilkombinat Cottbus oraz VEB Weimar-Kombinat. Chcąc ograniczyć to zjawisko, zwracano się wielokrotnie o pomoc do kierownictwa Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED). W rezultacie w Karl-Marx-Stadt, w którym rzekomo „miejscowy ksiądz przejmował inicjatywę organizowania imprez dla młodzieży”, przyspieszono oddanie do użytku klubu z dyskoteką dla robotników z Polski. Podobne kluby uruchamiano także przy innych polskich grupach⁴⁵. Nierzadko uciekano się do przeszkadzania duchownym w prowadzeniu różnych przedsięwzięć. Na przykład we wrześniu 1976 r. w miejscowości Grimma (powiat lipski), w której mieszkała spora grupa pracowników z PRL, dominikanin ks. Stanisław Dobecki planował zorganizowanie w kościele wykładu na temat poczęcia dziecka i zapobiegania ciąży z udziałem zaproszonej lekarki. Spotkanie miało być poprzedzone nabożeństwem,

⁴³ *Ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [bez daty dziennej], k. 161–163.

⁴⁴ *Ibidem*, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 70. Kardynał Karol Wojtyła, oprócz Erfurtu, odwiedził wówczas także Görlitz, Drezno, Bautzen (Budziszyn), Naumburg oraz były obóz koncentracyjny Buchenwald. W podróży po NRD towarzyszyli mu ks. Jerzy Pawlik oraz jego dawny kapelan ks. Józef Dowsilas, *ibidem*, Informacja dot. konferencji księży polskich w NRD, Warszawa, dnia 12 XI 1975 r., k. 65. Z relacji ks. Pawlika wynikało, że w spotkaniu z kard. Wojtyłą w Erfurcie uczestniczyło ok. 200 polskich pracowników (za: P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 192–193). W grudniu tego samego roku z podobną wizytą w NRD gościł również abp Antoni Baraniak (*ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 61).

⁴⁵ *Ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [bez daty dziennej], k. 161–163.

wcześniej zaś wśród Polaków rozprowadzono kilkadziesiąt zaproszeń. W umówionym terminie wykład się nie odbył, ponieważ kierownictwo polskiej grupy pracowniczej zorganizowało w tym samym czasie zebranie poświęcone omówieniu spraw socjalno-bytowych, kulturalnych oraz szkoleniowych dla załogi. Kiedy ksiądz ogłosił nową datę prelekcji, pracownikom zaproponowano atrakcyjną wycieczkę turystyczną. Jednocześnie z duchownym, którego aktywność coraz bardziej przeszkadzała władzom, rozmowę ostrzegawczą przeprowadził funkcjonariusz Służby Bezpieczeństwa (SB), zarzucając mu „zmuszanie do uczestnictwa w nabożeństwach, a także prowadzenie agitacji na terenie obiektów zamieszkałych [sic!] przez Polaków”⁴⁶. Podobne zarzuty pod swoim adresem usłyszał także ks. Stanisław Zymuła podczas wizyty w ambasadzie PRL w Berlinie Wschodnim; duchownemu oświadczone również, że polscy księża pracujący w NRD... „rozpijają młodzież polską” na plebaniach podczas wieczorków muzycznych i spotkań przy kawie⁴⁷.

Niektórym księżom przedstawiano zarzuty natury politycznej, które były podstawą do ich wydalenia z NRD. W lipcu 1974 r., na wniosek wspomnianej grupy operacyjnej Departamentu III MSW, władze enerderskie nakazały wyjazd z ich kraju ks. Bremerowi. Duchowny ten wiosną 1973 r. został skierowany do pracy duszpasterskiej wśród młodzieży polskiej w Karl-Marx-Stadt, Zschopau, Annaberg-Buchholz i Freibergu. W okresie jesienno-zimowym 1973/1974 organizował w świetlicy kościelnej w pierwszym w tych miast wieczorki towarzysko-taneczne, połączone z posiłkami. Podczas tych spotkań, jak wynikało z doniesień tajnych informatorów, duchowny miał inicjować krytyczne dyskusje na tematy polityczno-społeczne oraz gospodarcze, dotyczące PRL, m.in. w lutym 1974 r., w związku z podwyżką cen w kraju na niektóre artykuły i usługi, w kazaniach i dyskusjach z młodzieżą oceniał negatywnie politykę socjalno-bytową władz polskich. Funkcjonariusze SB dwukrotnie odbyli z księdzem „rozmowy profilaktyczne”, w czasie których duchowny zaprzeczał, jakoby prowadził jakąkolwiek działalność wykraczającą poza obowiązki duszpasterskie. Mimo to obarczono go winą za rzekome „szerzenie wrogiej propagandy, wywołującej niezadowolenie wśród polskich pracowników”. Przedstawiono mu także zarzuty „zakłócania porządku publicznego”, gdyż młodzież miała spożywać piwo na organizowanych przez niego spotkaniach, po czym „wracała podchmielona z hałasem do domu”, o czym informowała enerderska Policja Ludowa. Oskarżenia natury politycznej skierowano też wobec ks. Teinerta, pracującego w Berlinie, którego w tym samym czasie również zmuszono do opuszczenia NRD⁴⁸.

We współpracy kościołów z obu krajów kierownictwo PRL doszukiwało się także podtekstów rewizjonistycznych. Tak bowiem interpretowano w Warszawie zwiększoną

⁴⁶ *Ibidem*, Notatka, 8 X 1976 r., k. 37–38.

⁴⁷ *Ibidem*, Konferencja księży polskich pracujących w duszpasterstwie dla Polaków w NRD w dniach 12–13 IX 1974 r..., k. 110.

⁴⁸ *Ibidem*, sygn. 0365/51/3, Informacja dotycząca ks. Egona Bremera, Warszawa, 4 II 1975 r., k. 32–33; *ibidem*, sygn. 0639/148, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 69.

aktywność duchowieństwa wschodnioniemieckiego. Twierdzono, że pomoc kadrowa Episkopatu Polski dla Kościoła w NRD odciażyła pewną grupę księży niemieckich, którzy dzięki temu zaczęli podejmować próby oddziaływania na ludność autochtoniczną w województwach: zielonogórskim, szczecińskim, koszalińskim, wrocławskim, opolskim, katowickim, gdańskim i olsztyńskim. Wyliczając przykłady rozwijania kontaktów energetycznych duchownych ze swoimi kolegami po stronie polskiej, postulowano spotkania przedstawicieli organów bezpieczeństwa obu państw w celu kompleksowego omówienia problemów wynikających ze współdziałania Kościołów⁴⁹.

W październiku 1980 r., w związku z kryzysem społeczno-politycznym w Polsce, związanym z powstaniem Solidarności, władze z Berlina Wschodniego jednostronnie zawiesiły warunki porozumienia z 1971 r. i zamknęły granicę z PRL dla ruchu turystycznego. Od tej pory koniecznym warunkiem wyjazdu za Odrę i Nysę Łużycką stało się otrzymanie indywidualnego zaproszenia od wschodnioniemieckiego obywatela lub instytucji, potwierdzonego przez tamtejszą policję (która czyniła to niechętnie)⁵⁰. Mimo to nie doszło do przerwania ciągłości opieki duszpasterskiej nad pracownikami z PRL, a polscy duchowni mogli w dalszym ciągu celebrować nabożeństwa i organizować życie religijne rodaków za zachodnią granicą. Po ogłoszeniu w Polsce stanu wojennego przeprowadzali w parafiach zbiórki charytatywne dla kraju. W kilku miejscach udało się siłami polskich robotników wyremontować obiekty sakralne, przekazane przez Kościół niemiecki na potrzeby Polaków. Księża w dalszym ciągu spotykali się na konferencjach, na których dyskutowano o kwestiach duszpasterskich i organizacyjnych (np. w styczniu 1983 r. omawiano program wizyty w PRL Jana Pawła II, planowanej na czerwiec tego roku), a także na rekolekcjach, prowadzonych dla nich przez ks. Pawlika, odbywających się w Waltershausen (Turyngia)⁵¹.

* * *

Kwestia opieki duszpasterskiej nad Polakami zatrudnionymi w NRD stanowi słabo znany fragment relacji między Kościołem katolickim a państwem komunistycznym, które nieustannie dążyło do wypierania wpływów religii w społeczeństwie. Pod koniec lat sześćdziesiątych, w obliczu szybkiego powiększania się liczby obywateli PRL pracujących u zachodniego sąsiada, polskie duchowieństwo rozpoczęło starania o umożliwienie im uczestnictwa w praktykach religijnych, nawiązując w tym celu szeroką współpracę z Kościołem katolickim w NRD i wysyłając za Odrę i Nysę Łużycką kapłanów znających język niemiecki. W wyniku tych zabiegów w połowie lat siedemdziesiątych, mimo przeciwdziałania ze strony władz, większość Polaków zatrudnionych w Niemczech

⁴⁹ *Ibidem*, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 120.

⁵⁰ Za: D. Stola, *Kraj bez wyjścia...*, s. 304.

⁵¹ P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 182–185.

wschodnich miała możliwości brania udziału w mszach św. oraz innych przedsięwzięciach, także pozareligijnych, organizowanych przez księży polskich, a także niemieckich, władających językiem polskim. Dzięki temu pracownicy z PRL lepiej znosili rozłąkę z krajem i utrzymywali kontakt z Kościołem, choć nie do końca zapobiegało to różnym negatywnym zjawiskom, związanym z długim pobytem na obczyźnie. Jednocześnie współpraca duchownych po obu stronach granicy przyczyniała się do zbliżenia nie tylko między Kościołami, lecz także zwykłymi Polakami i Niemcami wyznania katolickiego.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Komitet Centralny PZPR,
Komisja Planowania przy Radzie Ministrów,
Komitet Współpracy Gospodarczej z Zagranicą,
Ministerstwo Handlu Zagranicznego.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Sygn. 0365/51/3; 0639/148.

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych

Zespół 34/70.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Komitet Wojewódzki PZPR.

Źródła normatywne

Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Niemieckiej Republiki Demokratycznej o wzajemnych podróżach obywateli obu państw, podpisana w Warszawie 25 listopada 1971 r., DzU 1971, nr 35, poz. 306.

Źródła drukowane

Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.

PRL–NRD 1970–1981. *Dokumenty i materiały*, wybór i wstęp R. Markiewicz, G. Sas, Warszawa 1983.

OPRACOWANIA

Allina E., „*Neue Menschen*” für Mosambik. *Erwartungen an und Realität von Vertragsarbeit in der DDR der 1980er-Jahre*, „Arbeit – Bewegung – Geschichte” 2016, t. 3.

Die „Gastarbeiter” der DDR. *Politischer Kontext und Lebenswelt*, red. A. Zwengel, „Studien zur DDR-Gesellschaft” 2010, t. 13.

Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001.

Gańczak F., *Polski nie oddamy. Władze NRD wobec wydarzeń w PRL 1980–1981*, Warszawa 2017.

Larysz P., „Książd Jerzy Pawlik – życie i działalność (1919–2009)”, mps pracy doktorskiej, Katowice 2007.

Olschowsky B., *Stosunki państwowe pomiędzy NRD i PRL w latach 1949–1990* [w:] *Przyjaźń nakazana? Stosunki między NRD i Polską w latach 1949–1990*, red. B. Kerski, A. Kotuła, K. Wóycicki, Szczecin 2003.

Pawlik J., *Opieka duszpasterska nad pracownikami kontraktowymi w NRD* [w:] *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2000*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hanover 2006.

Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 11: *Czasy prymasowskie 1972. Watykan a Ziemia Zachodnie i Północne*, Warszawa 2004.

Röhr R., *Hoffnung – Hilfe – Heuchelei. Geschichte des Einsatzes polnischer Arbeitskräfte in Betrieben des DDR-Grenzbezirks Frankfurt/Oder 1966–1991*, Berlin 2001.

Schäfer B., *Staat und katholische Kirche in der DDR*, Köln 1998.

Seethaler G., *Zatrudnianie polskich pracowników w okręgach przygranicznych NRD* [w:] *Współpraca przygraniczna PRL–NRD*, red. H. Szczegółła, K.H. Gräfe, Zielona Góra 1984.

Stola D., *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010.

Tarasiński J., *Komuniści wobec Kościołów w Niemieckiej Republice Demokratycznej w latach 1949–1978*, Toruń 2013.

Wolle S., *Wspaniały świat dyktatury. Codzienność i władza w NRD 1971–1989*, Warszawa 2003.

Zamiatła D., *Zagadnienie Kościoła katolickiego podczas spotkań roboczych organów wyznaniowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2.

Netografia

Stach A., *Cudzoziemcy w NRD. Zapomniany rozdział historii Niemiec*, <https://www.dw.com/pl/cudzoziemcy-w-nrd-zapomniany-rozdzia%C5%82-historii-podzielonych-niemiec/a-52580099>, dostęp 8 X 2024 r.

ROBERT SKOBELSKI – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego. Autor i współautor kilku monografii, w tym *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty* (2010), *Powiew demokracji. Wybory do Sejmu PRL z 1957 roku* (2021). Publikował m.in. w „Kwartalniku Historycznym”, „Dziejach Najnowszych”, „Przeglądzie Zachodnim” oraz paryskich „Zeszytach Historycznych”. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół politycznej, społecznej i gospodarczej historii PRL oraz dziejów regionu lubuskiego po 1945 r.

ROBERT SKOBELSKI – Dr. habil., professor at the University of Zielona Góra. Author or co-author of several monographs, including *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty* [The Policy of the Polish People's Republic Toward Socialist States, 1956–1970. Cooperation – Tensions – Conflicts] (Poznań, 2010) and *Powiew demokracji. Wybory do Sejmu PRL z 1957 roku* [A Breath of Democracy. The 1957 Elections to the Sejm of the Polish People's Republic] (Warsaw, 2021). He has published i.a. in “Kwartalnik Historyczny”, “Dzieje Najnowsze”, “Przegląd Zachodni” and the Paris-based “Zeszyty Historyczne”. His research interests include the political, social, and economic history of the Polish People's Republic and the history of the Lubusz region after 1945.